

Péntek Dániel Gábor (1991) református lelkész, hebraista. A KRE Hit tudományi Doktori Iskolája Ószövet ségi alprogramjának hallgatója. PhD kutatásának témája a Héber Biblia – különösen a 88. zsoltár – alvilág képe.

Náhum könyvének *targuma*

Péntek Dániel Gábor

A Héber Biblia egyik prófétai iratának, a tizenkét kisprófeta gyűjteményének¹ egyik könyve a Náhum prófeta neve alatt megőrződött orákulumfüzér. E rövid, a masszoréta² szöveg szerint 47 *sôp pasuqkal*³ lezárt versből álló könyv központi témája az Asszír Birodalom Kr. e. 612-ben bekövetkezett pusztulása, illetve Ninive városának ostroma. Tematikájában Náhum könyve Abdiás (szintén a kispróféták egyike) Edóm elleni ítéletes prófécijával mutat rokonságot, ahol ugyancsak egy idegen nép elleni ítéletes próféciát olvashatunk.

Jelen írásban e prófétai könyv arámi fordításával (*targumával*) foglalkozom, bemutatva e variánsnak a masszoréta héber szöveghez való viszonyát, külön elemezve a *targum* szövegének magyarázó jellegű betoldásait, illetve azt a kérdést, hogy mennyiben és mely helyeken állhat mögötte a középkori kódexekből ismert masszoréta szövegtől eltérő szövegváltozat.⁴

Náhum könyve

Náhum bibliai könyve drámai képekben írja le Ninive életét, hatalmát és bukását. Elnéptelenedett oroslánbarlang, megszegyenített prostituált, tántorgó részeg, túlrejt gyümölcsseit elhullajtó gyümölcsfa – ez Ninive! A könyv másik része JHWH cselekvéseinek szempontjából néz a város pusztulására a könyv elején olvasható töredékes akrosztichonos teofánia-zsoltárban⁵ és az azt követő néhány rövid prófétai orákulumban: az a haragvó Isten pusztítja el Ninivét, aki kiszárítja a folyókat és megrengeti a földet, megmentve ezzel Júdát.

A könyv üzenetének viszonylagos egyszerűségével szemben áll héber szövegének nehézsége. A nehézségnek okát elsősorban nem a hagyományozódás pontatlanságaiiban, hanem sokkal inkább a téma és a műfaji összefonódás egyedülálló voltában kereshetjük.

A prófétai könyv elején olvasható címfelirat szerint a szerző az elkösi Náhum, akivel kapcsolatban más forrásokból nem rendelkezünk információkkal. A szerző nevével összefüggésben rámutathatunk még arra, hogy tulajdonképpen beszélő névről van szó: hagyományosan „vigasztalónak” szokták fordítani, de ez nem egészen pontos, mivel a névalak valójában egy passzív participium (jelentése így kb. „megvigasztalt”). A név utalhat a prófeta legfontosabb üzenetére is: vigasztalást hoz az asszír iga alatt élő Júda számára (vö. Náh 2,1).

A felirat többi része meglátásom szerint sokkal fontosabb információkat hordoz a könyv kánonbeli helyével kapcsolatban (különösen a kispróféták egységén belül). A felirat (*maššâ nînive(h) sêper hâzôn nahûm ha'elqôšî* – „Ítélethirdetés Ninivéről. Az elkösi Náhum prófétai látomásának könyve”) ugyanis a szerző neve mellett magában foglal még három műfajmegjelölő elemet is: (1) *maššâ'* ('ítéletes prófécia'): ez a kifejezés az idegen népek elleni ítéletes próféciaák jellemző megnevezése. A prófétai könyvekben Náhum könyvén kívül is több nagyobb gyűjtemény szerepel a prófétai mondások ezen típusából (Ézs 13–23, Jer 45–51, Ez 25–32, Ám 1–2,4), bár ezek

közül nem mindegyik használja a *maššā* műfajmegjelölő feliratot. E műfaj számos közös elemet tartalmaz az újasszír kor államszerződéseinek átokformuláival, melyek közül kettő a Náh 3,3-ban és 3,13-ban is megjelenik.⁶ (2) *sēper* ('tekercs', 'irat'): figyelemre méltó, hogy ez az egyetlen prófétai címfelirat, amelyben előfordul a könyv vagy a tekercs szó.⁷ (3) *hāzōn* ('látomás').

A könyv legkorábbi héber nyelvű kézírata Qumránból került elő, mégpedig a könyvet kommentáló *Náhum-peser* őrzött meg töredékeket a szövegéből: húsz vers töredékei maradtak fenn (Náh 1,3b–6 és Náh 2,12–3,14).⁸ Még egy qumráni szövegempléket érdemes megemlítenünk: a *Jeremiás-*apokrifonban** olvashatjuk a Náh 3,8–10 verseket.⁹ Szintén proto-masszoréta töredékek kerültek elő Wadi Murabba'atban, az úgynevezett *Kispróféta-tekercestöredék* részeként.¹⁰ A masszoréta szöveg tibériási verziója fennmaradt a 10. századi Aleppói Kódexben, illetve a 11. század elejéről származó Leningrádi Kódexben is.

A targumok sajátosságai

A Héber Biblia arámi nyelvű fordításai, illetve magyarázó jellegű betoldásokkal kiegészített változatai a *targumok* (*targumim*). A *targum* szó jelentése is ezt fejezi ki: elsősorban 'magyarázat'-ot jelent, e jelentésből alakult ki a szó fentebb említett szűkebb, specifikusabb használata. A *targumok* általános vonatkozásaival kapcsolatban kevés magyar nyelvű szakirodalom érhető el, közülük jól használható, rövid bevezetést nyújt Egeresi László Sándor tanulmánya.¹⁰

A Próféták könyveihez (Józsué, Bírák, Sámuel és Királyok, valamint Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel és a 12 kisprófeta könyvei) egy *targum* íródott, amely a próféták egységébe tartozó mindegyik könyvet végigmagyarázza. Ez a szöveg a *Targum Jónatán*, amelynek elkészítését a babilóniai zsidó hagyomány Jónatán ben Uzziélnak, Hillél rabbi egyik tanítványának tulajdonítja (vö. bTal Megillah 3a).¹¹ Cathcart és Gordon szerint e mű a jeruzsálemi Templom pusztulása, tehát Kr. u. 70 előtt keletkezett, bár nem tagadják a későbbi szerkesztői munka lehetőségét sem.¹² Náhum könyvének *targuma* a *Targum Jónatán* részeként 29 kéziratban maradt ránk a kampeni egyetem adatbázisa szerint.¹³ Sperber, a ma is használt szövegkiadás elkészítője öt kézirat és három nyomtatvány alapján készítette el a próféták *targumának* kiadását; ezen töredékes kéziratok közül három tartalmazza Náhum könyvének szövegét.¹⁴

A *targumok* többféle magánhangzó-jelöléssel (puktációval) hagyományozódtak, a *Targum Jónatán* a kéziratok többségében nem a legismertebb bibliai kódexekben fennmaradt tibériási *masszóra*, hanem a babilóniai *masszóra* szupralineáris magánhangzójeleivel szerepel, mivel a szöveg elsősorban a babilóniai zsidóság számára volt jelentős.

A *targumok*, így a Náhum könyvéhez íródott magyarázó fordítás is, számos teológiai jellegzetességgel bírnak.¹⁵ Ezeket majd a konkrét forrásszöveg vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni.

A különböző *targumok* eltérő mennyiségű rabbinikus időszakból származó anyagot tartalmaznak. Általánosságban megállapítható, hogy a Próféták könyvéhez írt *Targum Jónatán* a Tórához írt *Targum Onqelos*hoz képest több agadikus,

azaz elbeszélő jellegű anyagot tartalmaz exegetikai célú betoldásként, a szintén a Tórához írt *Pseudo-Jónatán* és *Neofiti I targumok*hoz képest viszont kevesebbet.

Náhum könyve a *Targum Jónatánban*¹⁶

A fordítás közlése előtt rövid magyarázatot igényel annak formája. A fordítás szövegében egyaránt alkalmazok dőlt, illetve vastag betűket is. Ennek az az oka, hogy a *targumok* szövegének több szintje van.

A *targum* maga egyszerre fordítás, parafrázis és szövegmagyarázat. A szöveg első szintje a kanonikus bibliai szöveg, amelyet a targumista héber nyelvről arámi nyelvre ültet át. A szövegnek ezzel a szintjével kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az arámi fordítás alapjául szolgáló héber alapszöveg néhány esetben (de viszonylag kis mértékben) eltérhet a középkori kódexekből ismert szöveg hagyománytól. Ez utóbbi kérdéssel az alábbiakban még foglalkozom.

A fordítás azonban nem a szentírási szöveg szó szerinti visszaadására törekszik elsősorban (ha erre törekedne, akkor egy mai, tudományos igényű fordításhoz lenne hasonló), hanem arra, hogy érthető módon tolmácsolja azt (ugyanúgy, ahogy egy mai liturgikus vagy magánhasználatra készített fordítás), ezért szükségszerűen magyarázza is a szöveget különböző exegetikai módszerekkel.

A magyarázatok formái szempontból két fő csoportra oszthatóak. A *targumi* szöveg második szintjét képezik azok a magyarázatok, amelyek a masszoréta szöveg egy-egy nehezen érthető kifejezését pontosítják, egyszerűsítik, értelmezik a szöveg kreatív olvasatával. Az így kapott megfeleltetés viszont a mai tudományos exegézis magyarázatával több esetben ellentétes, néhány alkalommal ugyanis olyan lexémából (gyökből) vezetnek le a szavakat, amelyek számunkra grammatikai vagy exegetikai (például kortörténeti) okokból nem valószínűek, számukra viszont koherensebb szöveget eredményeztek. Természetesen a magyarázatok ezen első formájának megítélése sokszor nagyon közel áll a szöveg szó szerinti olvasatához, nem egyszerű elkülöníteni attól.

A magyarázatok másik formája nem a héber szöveg valamely elemének eltérő értelmezésén vagy nehézségeinek egyszerűsítésén alapul, hanem betoldás: glosszákat fűznek a szöveghez, ezáltal megvilágítva annak helyes értelmét. Ez képezi a szöveg harmadik szintjét.

A szöveg fentebb tárgyalt szintjeit fordításomban oly módon jelenítem meg, hogy azokat a szövegrészleteket, ahol a *targumista* értelmezése nincs összhangban a masszoréta szöveg szó szerinti értelmével, de annak szavain (és betűin) alapul, dőlt betűvel jelölöm. A szöveg azon részleteit pedig, amelyek értelmező glosszáknak vagy teológiailag motivált megjegyzéseknek tekinthetők, tehát azokat, amelyeket a *targum* szerkesztői toldottak hozzá a masszoréta szöveg általuk készített fordításához, félkövér betűvel adom meg.

1. ⁽¹⁾ Ítélethirdetés, amelyben az átok pohara Ninivének adatik,¹⁷ **hogy igyon abból: korábban Jónás, Amittaj fia, a gát-héferi prófeta prófétált ellene, és ő [Ninive] megbánta a bűneit, amikor pedig újból vétkezett, másodszor a bét-kosi Náhum (a Kosi házából / családjából származó**

Náhum) **prófétált ellene, ahogyan meg van írva ebben a könyvben.** ⁽²⁾ Isten *bíró* és JHWH bosszúálló, JHWH bosszúálló és **nagy hatalom van előtte.** Bosszúálló JHWH **az ő népének** ellenségeivel, *erős haraggal* [tekint] ellenségeire. ⁽³⁾ JHWH *a harag eltávolítója*, de nagy erő **van előtte, és megbocsát a Tórájához visszatérőknek, de** nem hagyja büntetlenül *azt, aki nem tér vissza.* Szélben és viharban van *útja, sötét* felhő a lába pora. ⁽⁴⁾ A tenger megfeddöje – kiszáritja azt, minden folyóvizet elapaszt. *Matnan* [Básán-hegy] és Kármel *kiszáradnak*, Libanon *fái lehullanak.* ⁽⁵⁾ *A hegyek megrendülnek előtte, és a halmok kettéválnak. Elpusztul előtte a föld, a világ és minden lakója.* ⁽⁶⁾ **Ha akkor megrázkódott a világ, amikor kijelentette magát szeretetben, [azáltal], hogy Tóráját adta az ő népének, akkor ki állhat meg bosszúállásának haragja előtt, ki tart-hat ki felháborodása haragjának szörnyűségében, amikor haragban jelenti ki magát, hogy bosszút álljon népe ellenségein?** Haragja *olvaszt*, mint a tűz, és a sziklák összetörnek előtte. ⁽⁷⁾ JHWH jó *Izraelhez, akik rá támaszkodnak* a szorongatás idején, és *tudott előtte, hogy Memrájában*¹⁸ *bíznak.* ⁽⁸⁾ **De nagy haragban és erős dühösségben elpusztítja a népeket, amelyek felkeltek és pusztítanak,** hogy elpusztítsák az ő helyét, ellenségeit a *Géhinnómnak*¹⁹ *adja.* ⁽⁹⁾ **Népek, akik Izraelt fosztogattátok,** mit gondoltok az Úr *előtt?* Ő fogja a pusztítást végezni, **hogy bosszút álljon rajtatok,** nem lesz számotokra – **mint Izrael háza [számára] – enyhülés újra a szorongatattás után.** ⁽¹⁰⁾ **A népek vezetői, akik Izraelt fosztogatták,**²⁰ **romlásba vitték, ahogyan a bor megromlik, pusztították,** ahogyan a tűz pusztítja a *nagyon száraz* pelyvát. ⁽¹¹⁾ Belőled, **Ninive,** egy király jött ki, aki JHWH **népe** ellen gonoszat tervezett, aki tanácsot **adott a gonoszság királyának.** ⁽¹²⁾ Így szól JHWH: Ha felkészültek is tanácskozás tekintetében, és ha sokan vannak is **számukra nézve azok a népek, amelyek szorongatnak téged, Jeruzsálem, és bár** ők *átkelnek a Diglat folyón* [Tigris], és *átmennek a Prat folyón* [Euphratés], **hogy jöjjenek megalázní; ha szolgává tettelek is téged, nem foglak többé szolgává tenni.** ⁽¹³⁾ És most: letöröm a **népek igáját nyakadról,** köteleidet letépek. ⁽¹⁴⁾ **Assíria királya,** ezt parancsolta rólad JHWH: *Nem lesz emlékezete nevednek, bálványaid templomából kiirtom a faragott és öntött bálványokat, ott* **ásom meg sírodat, mert könnyű ez előttem.**

2. ⁽¹⁾ **Íme, Izrael földjének** hegyein a hírhozó lába, a békeség hirdetője. Ünnepeled meg ünnepeidet, Júda, teljesítsd fogadalmadat, mert nem jön többé a *gonosz,* hogy felvonuljon ellened, teljesen elpusztult. ⁽²⁾ **Ők feljöttek és szétterjedtek a te földeden, ostromot indítottak ellened, öröket állítottak a te utaidra, derekad erősítsd,** erődöt nagyon *növelj meg!* ⁽³⁾ Visszaadja az Úr *az Ő erejét Jákóbnak, az Ő nagyságát Izraelnek,* mert rablók fosztották ki őket, *dicséreteik városát elpusztították.* ⁽⁴⁾ Harcosainak *vöröslük a pajzsuk, katonái biborban vannak, harci szekereik oldalai*²¹ *tűzben vannak felkészítve a megjelenésük napjára, a táborok nagyjai festett ruhákba öltöztek.* ⁽⁵⁾ Az utakon harci szekerek *rohannak fel-le, és fegyverük kopogásának zaja hallatszik a városok terein, kinézetük, mint a fáklýáké, mint a villámok szét-szaladnak.* ⁽⁶⁾ Kijelölik a táboraik vezetőit, ők *megbotlanak* járásukban, *sietnek, tapossák a várfalat, tornyot építenek.* ⁽⁷⁾ A folyókon lévő hidak *kinyílnak, a király a palotájában*

rémületbe esik. ⁽⁸⁾ *A királynő hintóban ül, fogságba megy ki, szolgálólányai elvezettetnek, sírása után mennek,* ami olyan, mint a galambok hangja, *mellüket verik.* ⁽⁹⁾ És Ninive olyan, mint a medence, a **korai napoktól fogva.** Menekülnek: „Álljatok meg, álljatok meg!” De senki nem fordul meg, **hogy megálljon.** ⁽¹⁰⁾ „Zsákmányoljatok ezüstöt! Zsákmányoljatok aranyat! Nincs vége a kincseknek.” – [mondják] [De] *vége lett* minden kívánatos felszerelésnek. ⁽¹¹⁾ **Kifosztott, kirabolt, ki lett fosztva, és nyitva van a kapu az ellenség számára.** És a szív megolvad, a térdek *kopognak,* minden derék meggörnyed, minden arc megfeketül, mint a kondér. ⁽¹²⁾ Hol van a *királyok* lakhelye, és a főemberek / *királyfiak* táborozásának helye, a hely, ahonnan, ha elment a *király,* otthagyta a *fiait,*²² **mint** az oroszlán, **amely biztonságosan elhelyezi zsákmányát,** és semmi nem rémítette őket. ⁽¹³⁾ *Zsákmányt vitt a király a feleségeinek, zsákmányolt fiainak, kincstárai* telve voltak *szerzeménnyel, erődjei zsákmánnyal.* ⁽¹⁴⁾ **Íme, én ellened küldöm haragomat!** – a Seregek Urának kijelentése ez: *harci kocsijaidat tűzben megégetem, főembereidet / királyfiadat kard emészti meg, kiirtom a földről árudat, követeid hangja nem hallatszik többé!*

3. ⁽¹⁾ **Jaj az ártatlan vért ontó városnak, mindene hazugság, rablás tölti meg, nem hagy fel a gyilkolással!** ⁽²⁾ **Ostor csatogásának** hangja, kerék rázkódásának hangja [hallatszik]. Lovak *vágtatnak és szekerek szökellnek!* ⁽³⁾ A lovas **tüzet gyújt,** kard villanása, *dárda csillogása!* Tömérdek halott, számtalan holttest, nincs vége a *meggyilkoltaknak, meggyilkoltakba* botlanak. ⁽⁴⁾ **A város zajának sokasága miatt, amely hasonló volt a szajhához, a prostituálthoz, szép [volt] kinézetre, ismerte a varázslást,** becsapott népeket *bálványával, királyságokat* varázslásával. ⁽⁵⁾ **Íme, én elküldöm haragomat ellened – a Seregek Urának kijelentése ez: és feltárom bűneid szégyenét** arcodon és megmutatom meztelenséged a népeknek, és szégyenedet az országoknak. ⁽⁶⁾ Szennyet szórok rád, *megszégyenítelek és minden téged néző szemében utálatossá teszek.* ⁽⁷⁾ És az fog történni, hogy minden rád tekintő elmenekül tőled, és azt mondja: *Ki lett fosztva Ninive, kicsoda szánakozik rajta? Hol talállok valakit, aki vigasztal téged?* ⁽⁸⁾ **Jobb vagy-e Alexandria Rabtánál (a nagy Alexandriánál),**²³ aki a *folyók között lakik,* akit víz vesz körül, akinek a tenger volt a *fala, várfala a tenger vize?* ⁽⁹⁾ Kús volt a *szövetségese* és Egyiptom, nem volt határa, *pútiak és líbiaiak* voltak a *segítőd.* ⁽¹⁰⁾ De ő is fogságban van, számkivetésbe ment. Csecsemői is el lettek taposva minden utca elején. Tekintélyes embereire pedig sorsot vetettek, minden főemberét bilincsbe verték. ⁽¹¹⁾ Te is **hasonlítani fogsz** ahhoz, aki részeg, *el leszel pusztítva,* te is *segítséget* keresel az ellenségekkel szemben. ⁽¹²⁾ Minden **városod hasonlít** a fügefá korai gyümölcséhez: amikor megrázzák, lehullik, **és az éretlen gyümölcs, ami alkalmas evésre, rajta marad.** ⁽¹³⁾ **Íme, népeid olyan erőtlenekek, mint az asszonyok!** Közötted vannak ellenségeid, szélesre tárulnak országod kapui, *erődjeidet* tűz *pusztítja el.* ⁽¹⁴⁾ Meríts magadnak vizet az ostrom idejére! Erősítsd meg *városaidat!* *Növelj uralmadat és sárba tiprásodat!* *Készítsd épületeidet!* ⁽¹⁵⁾ Ott vannak **a népek, amelyek erősek, mint a tűz, feljönnek ellened, a karddal gyilkolók elpusztítanak téged, a népek táborai, amelyek sokan vannak, mint a sáska, összegyűlnek ellened. Beborítanak téged, mint a szöcskék, hatalmuk alá hajtának té-**

ged, mint a sáskák. ⁽¹⁶⁾ Szaporítsd kereskedőidet az ég csillagainak száma fölé, *mint* [amilyen sok] a sáska, [amely] vedlik és elrepül. ⁽¹⁷⁾ *Íme, fémborításaid csillognak*, mint a sáskák, írnokaid, mint a sáska *lárvai*: akik hideg napokon a falakon tanyáznak, ha felkel a Nap, elmenekülnek, senki nem tudja, hol van **menedékhelyük**. ⁽¹⁸⁾ Harcosaid összetörettek – Asszíria királya –, *seregeid népe fogságba ment*, néped szétszéledt a hegyeken, nincs, aki összegyűjtse őket. ⁽¹⁹⁾ Sebesülésed fölött nincs, aki *szomorúságot érezne*, sebed gyógyíthatatlanul beteg. A felőled hírt hallók, hírt hallván rólad, *tapcsolnak*, mert ki ellen nem vonult fel folyamatos gonoszságod *ostora*?

Exegézis a Targum Jónatánban

A bibliai prófétai szöveg expresszív költői képekben és alakzatokban beszél Ninive bukásáról, apró pillanatképeken keresztül ábrázolja a város számára tragikus eseményeket. Élettel teli jelenetek felvillantásával mutatja be az ellenség katonáinak készülődését, Asszíria királynőjének sírását galambok hangjához hasonlítja (a *targum* értelmezése szerint), Ninivét oroszlánbarlanghoz, az ország erődített városait pedig a túlrejt fűgéhez, amelyet erőfeszítés nélkül szerezhet meg az arra járó. Ninive egyik pillanatban megszégyenített prostituáltként megszemélyesítve áll előttünk, a másikban pedig felbolydult sáskarajként mutatja be a könyv a várost – és a sort lehetne még folytatni. A poétikai kifejezőeszközök túlszordulása jellemző a Héber Biblia prófétai szövegeire, Náhum könyve azonban az átlagosnál is gazdagabb ebből a szempontból. A költői képekkel zsúfolt szöveg értelmezése mind az átlagolvasó, mind pedig a filológus, kutató számára megnehezíti a szöveg értelmezését. Nem egy narratívát olvashatunk tehát a Náhum könyvében, nem rekonstruálhatjuk a szöveg alapján a város ostromának eseménytörténetét, hanem egymással csupán laza kapcsolatban álló költői képek hosszú sora beszél ugyanarról: Isten ítélete elérte a bűnös várost. A héber költői szöveg legfontosabb rendezőelve a parallelizmus, amely mind a tartalomra, mind pedig a formára és a szöveg metrumára hatással van. A héber bibliai szövegre emellett jellemző a tömörség is, amely nemcsak a prófétai szövegek, hanem általában a héber költői szövegek (Zsoltárok könyve, bölcsességirodalom) jellegzetessége, és amely nehezen adható vissza fordításban.

A *targum* szövege esetében ezen túl számolnunk kell még két további nehézséggel. Egyrészt a héber szöveg fentebb leírt sokszínűségét az arámi parafrázis megpróbálja egyszerűsíteni és uniformizálni, a költői képeket feloldani, így például a *Targum Jónatán* a 2,12–14 oroszlánjait a királyi család különböző rangú tagjainak felelteti meg. Másrészt pedig a *targumok* betoldásai az ősi bibliai szövegekhez illesztik azoknak évszázadokkal későbbi magyarázatait, beleágyazva az eredeti szövegbe a kommentárokat, vendégszövegeket, a szövegnek ez a két szintje pedig így egymásba fonódva gyakran grammatikátlan, illetve egymáshoz szervesen nem kapcsolódó mondatrészeket eredményez. Éppen ez az oka annak, hogy a szöveg egyszerre hű és közérthető fordítása kihívás elé állítja a fordítót. A *targumi* szöveg elmélyült tanulmányozásával azonban feltűnhet az is, hogy ezek a megjegyzések sok esetben nem egyszerűen a kor teológiai koncepcióinak szemüvegén keresztül olvassák

a bibliai szöveget, hanem az eredeti szöveg hiányosságait pótolják ki, illetve értelmezési nehézségeit döntik el valamilyen irányba. A következőkben a teljesség igénye nélkül néhány példán keresztül szeretném szemléltetni a *targumi* exegézis sajátosságait.

A *targumok*nak az a jellegzetessége, hogy erősen tendenciózus módon Izrael népére és a nekik adott törvényre, a Tórára koncentrálnak, megfigyelhető a vizsgált szövegben is. Az 1,3 versben a héber szöveg arról beszél, hogy az Úr megbünteti a bűnöst, az arámi szöveg ugyanakkor egy ellentétes értelmű félmondat betoldásával ellentétpárt állít elő: az Úr megbocsát azoknak, akik vétkek után megtérnek az ő Tórájához, de aki nem tér meg, annak nem bocsát meg. Ezzel a megoldással a *Targum Jónatán* konkretizálja, hogy kik is lennének azok, akikről a bibliai szöveg általános értelemben kijelenti, hogy nem bocsát meg nekik Isten.

Az 1,6 vers azon állítását, amely a héber eredetiben kérdés formájában artikulálódik, hogy tudniillik az Úr haragja előtt senki sem állhat meg, a *Targum Jónatán* szintén retorikus ellentétpárrá bővíti: ha a Tóra átadásának alkalmakor is, amikor Isten a szeretetét nyilvánította ki, megrázkódott a föld, akkor mennyivel inkább meg fog rázkódní akkor, amikor bosszút áll haragja miatt.

A *targumok* másik fontos teológiai jellegzetessége, hogy igekeznek elkerülni az antropomorf jellegű fogalmak használatát Istennel kapcsolatban. A *Memra* (vö. Náh 1,7), illetve a *Sekhina* kifejezések (bár ez utóbbira nincs példa a Náhumhoz írt *targumi* szövegben), továbbá a *qdm JHWH* ('JHWH előtt', pl. Náh 1,2) formula gyakori megjelenése is ezt a célt szolgálja.²⁴

A „JHWH *Memrája*” kifejezést 'JHWH szavá'-nak fordíthatnánk. A *Memra*-koncepció összevethető az Újszövetség, illetve Alexandriai Philón *logos*-fogalmával. Általában akkor használják a kifejezést a *targumok*, amikor a bibliai szöveg antropomorf alakként írja le Istent – akinek transzcendenciájához a *targumista* számára nem fűződhet kétség –, abból a célból, hogy az antropomorf képzeteket ne közvetlenül Istenre vonatkoztassa az olvasó. Emellett megjelenik még Isten és a teremtett világ közötti közvetítőként is a *targumi* irodalomban (*Memrája* által beszél, illetve cselekszik.)²⁵ A *Sekhina* kifejezést azokon a szöveghelyeken használják a *targumok*, amikor a szövegben arról van szó, hogy JHWH a Szentélyében, illetve népe között lakik, hasonló okokból és célból jelenik meg tehát, mint a *Memra* szó.²⁶

Időnként előfordul aktualizálás is a *Targum Jónatán* szövegében: a Náh 1,9 esetében a *targumista* a már Jeruzsálemnek a rómaiak által véghezvitt, Kr. u. 70-ben bekövetkezett elpusztításával is számolhat,²⁷ bár maga a szöveg egyes fentebb ismertetett vélemények szerint korábbi, eszerint e történelmi utalást későbbi szerkesztői munkának kell tekintenünk.

A címfelirat szintén hosszas magyarázó glosszával egészül ki. A héber szöveg egyszerű felirata megnevezi a műfajt (*mas-šá'* – 'ítéletes prófécia'), az arámi szöveg azonban pontosítja azt: „Az átok serlegének itéletes próféciája”. A képet a *Targum Jónatán* magából a prófétai korpuszból veszi: a Jer 25,15–29-ben fogalmazódik meg, hogy minden népnek ki kell innia a harag serlegét. A *Targum Jónatán* szerkesztői tehát ehhez a prófétai gondolathoz kapcsolják a héber szót, ezáltal téve konkrétta a jelentését: a harag serlege az a teher, amely ítéletként ránehe-

zedik a népekre. A harag poharának képe megjelenik a prófétai korpuszban Izraellel kapcsolatban is (Ézs 51,17; Ez 23,31–34). A *Targum Jónatán* minden esetben ebben a formában fordítja az ítéletes prófécia műfajmegjelölő szavát (vö. pl. TgJ Ézs 13,1, stb.).

Az 1. vers *Targum Jónatán*ban olvasható szövege továbbá el is helyezi a bibliai kánonban a könyvet: Náhüm szerepét a 12 kispóféta könyveinek kanonikus kontextusán belül az alapján határozza meg, hogy Jónás után ő volt időrendben a második próféta, aki Ninive elleni jövendöléseket mondott. A *Targum Jónatán* szerint tehát az adja a könyv jelentőségét, hogy beteljesedik benne az az ítélet, amelyet Isten már korábban meghirdetett a bűnös város ellen, csak annak bünbánata miatt visszavonta.

A fentebbi megjegyzéseim a szöveghez kapcsolt magyarázatokat, illetve glosszákat érintették csupán, azonban a bibliai szövegben is olvasható részekkel kapcsolatban érdemes pár szót ejteni a helységnevek értelmezéséről is. A Náh 3,8-ban szereplő Thébát (Nó-Amón) a *targum* az egyiptomi Alexandriával (*Alexandria Rabtā*) azonosítja. A *Targum Jónatán* más bibliai helyeken is Alexandriával felelteti meg a bibliai Nó helynevet (pl. Jer 46,25, Ez 30,14.16). Ennek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy az Alexandria Rabtā-olvasat mögött az áll, hogy a városnévben szereplő Ámón istennevet (*āmōn*) a targumista jelentésében egyenértékűnek tekintette a héber *hāmōn* ('tömeg', 'sokaság') szóval. Ez az elképzelés megmagyarázná a városnév után szereplő utótagot, és ezt támasztja alá az is, hogy a Nó helységnevet utótag nélkül is Alexandriával azonos a *Targum Jónatán*ban. A Vulgata szövege igazolja e megfeleltetés késő ókori rabbinikus hagyományban gyökerező jellegét. Rasi középkori kommentárjában a következőképpen magyarázza Nó-Ammón nevét: „Nó (Alexandria), aki táplálja (*mn*) Egyiptom királyát”. Ez annyiban egybehangzik a *targumi* hagyománnyal, hogy a Nó előtagot Alexandriának felelteti meg. A *rabtā* jelzőt kijelölő funkciójának is tekinthetjük, melynek célja az, hogy a korban ismert sok hasonló nevűtől megkülönböztesse a szövegben szereplő várost.

Említésre érdemes helynév-azonosítás a Náhüm szülővárosaként megadott, ám a mai napig régészeti nem megragadható Elkós azonosítása. A *Targum Jónatán* a próféta származási helyét Bét-Kosi-ként adja meg ('Kosi háza'), azonban nem tudjuk, hogy mi az oka ennek a változásnak, magáról a településről sem tudjuk, hogy hol helyezkedhetett el, és elképzelhető az is, hogy a fogalom nem a próféta születési vagy lakóhelyét, hanem a családját jelöli.²⁸ Az 1,12 versben pedig konkrét földrajzi nevek (Prat, Digtat, Jeruzsálem) beillesztését látjuk, amely által lehetővé válik az események helyszínének lokalizálása.

A *Targum Jónatán* sok különbséget tartalmaz a héber szöveghez képest, ez azonban az esetek többségében nem annak köszönhető, hogy valamely, a masszoréta szövegtől eltérő héber nyelvű szövegrészlet állt volna a fordító előtt, hanem részben a fordítási technikáknak, részben pedig a fordító azon szándékának tudható be, amellyel a *targumista* az eredeti szöveg nehezen érthető részleteit igyekszik feloldani, illetve konkrétabbá tenni, s ezért szükségképpen parafrázeál.²⁹ Jelen keretek közt két példával szemléltetem a targumista e gyakori eljárását.

Az 1,2 versben a *baal hēmā*^h ('harag ura'; 'haragvó úr') kifejezést a *Targum Jónatán* a következőképpen fordítja: *saggī*

hēlā qēdāmōhī ('nagy hatalom van előtte'). A 2,12–14-ben olvasható oroszlán-allegóriát szintén parafrázeálja, s az oroszlánt „király”-ként, az oroszlánkölyköket pedig „főemberek”-ként ülteti át, egyértelműsítve a héber szöveg metaforikus képeit. Ugyanezt a jelenséget példázza a héber szöveg talán legnehezebben értelmezhető részének: az 1,10 versnek a *targumi* parafrázisa is.

Más esetekben a targumista a héber masszoréta szöveggel azonos szövegváltozatot a hébertől elrugaskodva, vagy legalábbis a mai olvasó számára szokatlan módon fordítja, mint például az 1,14 versben is, ahol a *qll* gyökből képzett *qallōtā* ('átkozott vagy!') alakot a hasonló, de nem azonos gyökből származó *qalilā* ('könnyű') szónak felelteti meg.

Eltérő alapszöveg a masszoréta szöveg és a *Targum Jónatán* mögött?

Ugyanakkor néhány helyen a *Targum Jónatán* fordítása mögött valószínűleg a Leningrádi és az Aleppói Kódexek szövegétől eltérő héber szövegváltozat állhatott. Meglátásom szerint hat esetben feltételezhetünk különböző szövegálapot, bár a parafrázeáló jelleg miatt természetesen nem lehetünk ebben teljesen biztosak.

Az 1,5 vers arámi szövege a Wadi Murabba'at-ban megtalált, a 12 kispóféta könyveit tartalmazó tekercs olvasatát erősíti, amely a masszoréta szöveghez képest egy névelő többletet tartalmaz (*hehārīm* – 'a hegyek'). Elképzelhető, hogy az 1,14 egy részlete is ezen eltérések közé tartozik, ahol a *targum* szövegében a **zr*^h ('magot hozni') gyök helyett az arámi **dkr* gyöknek (amely jelentésében a héber **zkr* – 'emlékezni' gyök jelentésének felel meg) egy főnévi alakja szerepel. Nem kizárt, hogy csupán parafrázisról van szó, azonban valószínűbb, hogy a *Targum Jónatán* héber eredetije a *yizzāra*^h helyett a **zkr* gyök *nifal* alakját (*yizzākēr*) tartalmazta.³⁰ A *targumi* szöveg, amely a név emlékeztetének megszüntéről beszél, mindenesetre könnyebben érthetőnek tűnik a mai olvasó számára, mint a névből származó utódok létét tagadó masszoréta olvasat, azonban minden bizonnyal mindkét olvasat mögött ugyanaz a koncepció húzódik meg. Eldönthetetlennek látom, hogy a targumista, vagy a targum mögötti héber variáns szerkesztői változtatták-e meg a szöveget ilyen módon, de a **zr*^h gyök használata korábbi hagyománynak tűnik.

A 2,6 versben az arámi fordítás a masszoréta szöveg *hōmātāh* ('az ő fala') olvasata helyett a héber *hōmātā*^h ('falhoz', 'falra') olvasatot támogatja, amelyet a Septuaginta is megerősít. A 2,14 masszoréta szövegében a *rikbāh* ('az ő harci kocsija') szerepel, a *Targum Jónatán*ban azonban *rētikāk*^h ('a te harci kocsid') olvasható, amely mögött a *rikbēk* héber eredeti állhatott. A 3,3 esetben a *Targum Jónatán* szövege a masszoréta szöveg *qerē* olvasatát (*wakašālū*) támasztja alá. A 3,9 vers masszoréta szövege az *ōšmā*^h alakot ('ő megerősíti') tünteti fel, a *Targum Jónatán* szövege ugyanakkor – a Septuagintához hasonlóan – az *ōšmāh* főnévi formára ('az ő ereje') utal.

Meglátásom szerint az 1,5,³¹ 2,6, 2,14 és 3,9 versek szinte biztosan eltérő alapszöveg-részletekre vezethetők vissza, de a másik két esetben is valószínűsíthető a masszoréta szövegtől különböző verzió. A 3,9 olvasata a mássalhangzó-állományban nem jelent eltérést a masszoréta szöveghez képest.

Targumi tendenciák a masszoréta szövegben?

A masszoréta szöveg számunkra elérhető formája évszázados hagyományozódási folyamat eredményeként alakult ki. Feltételezhetünk korábbi szövegállapotokat, ezeket azonban csak kevés esetben ismerjük ókori kéziratokon és a héber alapszöveg alapján készült fordítások szövegein keresztül. A masszoréta, illetve az azt megelőző, kizárólag a mássalhangzós állományt tartalmazó proto-masszoréta szöveg a Második templom kora zsidóságának egy bizonyos csoportja által használt és szerkesztett bibliai szöveg, amely az „eredeti” szöveghez képest már tartalmaz(hat) exegetikai jellegű megjegyzéseket, betoldásokat is.³²

Náhum könyve esetében az a tudományos konszenzus, hogy az 1,2 versektől kezdve a szöveg egy (eredetileg) abecedárius akrosztichonos zsolnárt tartalmaz – igaz, a zsolnártbetét végét már a szöveg más-más verseire teszik a kutatók. A számunkra érdekes 1,6 vers mindenképpen része ennek a zsolnárnak, és a héber ábécé hetedik betűjével (*zayin*) kellene kezdődnie. Ez a betű azonban a vers második szavának elején (*zamó*) szerepel, a szó első szava *lamed* betűvel kezdődik (*lipnē*). Ez a jelenség mindenképpen figyelemre méltó.

A problémának többféle megoldása lehet. Christensen „hajlított akrosztichonról” beszél, amelyben nem szükséges, hogy az ábécé következő betűje a sor kezdetén szerepeljen.³³ Másik megoldás lehet az, ha a vers első szavát az előző vers végére helyezzük (a masszoréta akcentusjelek ennek egyértelműen elmentmondanak), akkor egy emendációval a *lāpānāw* szóalakot olvashatjuk, ez az olvasat pedig az 1,5 vers következő jelentéséhez vezetne: „Megremeg a föld színétől, a világ és minden benne lakó *színe előtt*.” Végül a harmadik megoldás szerint a *lipnē* szó betoldásnak tekinthető.³⁴ Amennyiben betoldásnak tekintjük ezt a szót, és azt feltételezzük, hogy a héber szövegnek létezett egy olyan korábbi állapota, amelyben nem szerepel a *lipnē* szó, akkor tekinthetünk úgy a masszoréta szövegre, hogy az egy, a *targumok* által használt exegetikai technikákhoz hasonló megoldást alkalmaz. A *lipnē* szót a *Targum Jónatán* az arámi *qodām* szóval adja vissza ezen a helyen, amely más esetekben is lehet e kifejezés fordítása,³⁵ így akár az is elképzelhető, hogy ezen a helyen a *targumi* tradíció hathatott is a masszoréta szövegre³⁶ – igaz, ez utóbbi állítást nem tudjuk igazolni.

A *Targum Jónatán* és a Vulgata: hathatott-e Jeromosra az arámi fordítás?

A Vulgata fordítását Jeromos zsidó tudósok segítségével készítette el Kr. u. 390 és 405 között.³⁷ A kutatók szerint ennek a fordításnak a héber szövege áll a legközelebb az általunk ismert masszoréta szöveghez,³⁸ noha Jeromos fordítása nem kizárólag az általa használt héber szöveg nyújtotta alapokon áll, hanem a görög fordítások is nagy hatást gyakoroltak rá.³⁹ Az ókori fordítások közül a Vulgata törekszik leginkább a héber szöveg szó szerinti fordítására, s ezen túlmenően még azért is különleges, mert a fordító, Jeromos a masszoréta szöveghez nagyon közelálló alapszöveg mellett ismeri mind a Septuagintát, mind pedig sok olyan exegetikai hagyományt, amely a *targumok*ban is megjelenik. Az alábbiakban néhány Náhum könyvből vett

példával szeretném szemléltetni, hogyan jelennek meg a Héber Biblia *targumok*ban dokumentált értelmezési hagyományai a Vulgatában.

A *targumok*ban is fellelhető zsidó hagyományok jelennek meg a 3,8 versben, ahol Jeromos Nó-Amón városát *Alexandria popolorum*ként (‘a népek Alexandriája’) fordítja, tehát a héber szövegben szereplő városnevet (valószínűleg helyesen) birtokos szerkezetnek tekinti. Azonban az istennevet egy olyan főnévvel (*hāmōn*) ülteti át, amely attól egy gutturális tekintetben különbözik, feltehetően nem ismerve fel az eredeti helységnevet. E fordítási megoldásnak a háttéréről már az arámi szövegváltozat elemzése során szoltam.

Az 1,13-ban, ahol a héber *mēālāyik* (‘rólad’) szót *de dorso tuo*-ként (‘a te hátadról’) közvetíti, szintén ugyanabból a hagyományalapról merít, mint a *Targum Jónatán* írója (*mišāwrē-kōn* – ‘a te nyakadról’). A zsidó hagyományok hatása érezhető a 2,11-ben is, ahol a héber szöveg arról tudósít, hogy „minden arc sápadttá vált” (*ūpnē kullām qibbēšū pārūr*). A képet Jeromos a *targumban* is meglévő hagyomány alapján a következőképpen értelmezi: *et facies omnium sicut nigredo ollae* (‘és minden arc sötét, mint a fazék’). Ez alapján tehát kijelenthetjük, hogy számos esetben, ahol a Vulgata az eredeti héber szöveget parafrázálja a szó szerinti fordítás helyett, Jeromos a *Targum Jónatán*ban is megjelenő hagyományanyaghoz nyúl.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a Septuaginta szintén számos helyen volt hatással a Vulgata szövegére. A Náh 3,8 esetében például a Vulgata a *miyyām* (‘tengerből’) szót az *aquae* szóval adja vissza, amely a görög *hydōr* szó pontos fordítása. (Ez utóbbi esetben a héber szó mássalhangzói mindkét olvasatot megengedik.) Valószínűleg nem valamely eltérő héber szövegrész, hanem a Septuaginta által adott értelmezés érthetőbb volta miatt döntött Jeromos a görög szöveg által nyújtott olvasat mellett ebben az esetben.

Az olyan esetek többségében pedig, ahol Vulgata eltér a héber masszoréta szöveg olvasatától, nem ismert olyan ókori szöveghagyomány, amely a Vulgatához hasonló különbségeket tartalmazott volna, így elképzelhető, hogy Jeromos saját megoldásai állnak előttünk.

Erre példa az 1,10 vers, amely Náhum könyve egyik legnehezebben érthető része. Jeromos ezt a következőképpen fordítja: „Mert mint összefonódott tüskék, így, amíg lakomáznak és isznak, egyszerre megemésztetnek, mint a teljesen kiszáradt pelyva.” Jeromos igyekszik pontosan követni az eredeti szöveget, azonban a **sb*’ gyök első és második előfordulását két eltérő szóval fordítja, továbbá a héber hasonlító prepozíciót időhatározói értelemben adja vissza, ezzel az egyedülálló megoldással értelmet adva a szövegnek, de eltávolodva annak betű szerinti jelentésétől.

Összegzés

Náhum könyvének *targuma* a műfaj jellegzetességeit hordozza magán. A *Targum Jónatán* részeként, annak szokásos formája szerint több betoldást tartalmaz ugyan, mint a *Targum Onqelos*, azonban többé-kevésbé hűen követi a bibliai szöveget. Ahol a *targum* eltér a masszoréta szövegtől, ott az esetek többségében az adott szakasz eltérő értelmezése, illetve nyelvi és teológiai exegézis az oka ennek. Csak egészen kevés esetben

feltételezhetjük azt, hogy a targumista előtt álló alapszöveg különböző volt a masszoréta hagyománytól. Ennek ellenére is van jelentősége szövegkritikai szempontból a szövegnek, mivel a Vulgata egyes fordítási megoldásaihoz is párhuzamot nyújt. A szöveg irodalmi és teológiai jelentősége abban áll, hogy a

bibliai szöveg számos nehezebben érthető részét magyarázza, illetve értelmezi, a nehezen érthető részeket egyszerűsíti, a homályos utalásokat konkretizálja, és ezáltal valamiféle választ ad azokra a kérdésekre, amelyeket a bibliai szöveg olvasásakor nekünk, mai olvasóknak is meg kell válaszolnunk.

Jegyzetek

Jelen írás 2017-ben az ELTE BTK Hebraisztika MA szakán Dr. Koltai Kornélia témavezetésével *Náhum könyve és ókori szövegváltozatai* címmel írt diplomamunkám egy részletének átdolgozott változata.

- 1 A gyűjtemény egységességét megerősíti a közös hagyományozódás és számos ókori forrás. Vö. Nogalski 1993, 2–3.
- 2 A Héber Biblia (Ószövetség) teljes eredeti nyelvű szövegét kizárólag a masszoréták munkásságán keresztül ismerjük. A héber/arámi *masszóra* kifejezés ’hagyomány’-t jelent, és a Biblia mássalhangzós szövegéhez kapcsolt magánhangzó- és hangsúlyjelekre (akcentusok), továbbá magyarázó megjegyzésekre utal; a masszoréták az e hagyományt alkotó és őrző személyek. A masszoréta szöveghagyomány legfontosabb és legkorábbi teljes emléke a *Codex Leningradensis* (Leningrádi Kódex), a Héber Biblia jelenleg használatban lévő kritikai kiadásainak alapszövege. A masszoréták tevékenységéhez magyar nyelven kitűnő bevezetőt nyújt Kustár Zoltán monográfiája: Kustár 2010.
- 3 A héber kifejezés jelentése: „vers vége”. Egy, a *masszoréták* által használt kettőspont alakú írásjel, amely a vers utolsó szava után áll.
- 4 A héber és arámi szavakat a magyar nyelvű szakirodalomban meghonosodott helyesírásukban írom; amikor erre nincs lehetőségem, Seow rendszerét alkalmazom (Seow 1990, 1–13). A bibliai nevek helyesírásában a Magyar Bibliatársulat által gondozott, 2014-ben megjelent revideált új fordítást (*RÚF* 2014) követem.
- 5 Az akrosztichonos zsoltár a héber ábécé első 11 betűjét tartalmazza a masszoréta szöveg szerint. A szöveg formai kérdéseiről és rekonstrukciójáról számos tanulmány született, ezek közül kiemelendő: Arnold 1901; Christensen 1975; Christensen 1987; Floyd 1994. A már említett Christensen kommentárjában szintén olvashatunk e részlet kérdéseiről: Christensen 2009, 167–224.
- 6 A kérdést a teljes bibliai irodalomra vonatkoztatva Hillers (1964, 43–77) elemezte; Cathcart kifejezetten Náhum könyvének ilyen jellegű párhuzamaival foglalkozott tanulmányában (1973, 179–187). Az újasszír átokformulák forrásai az államszerződések, ennek kiadása: Parpola–Watanabe 1988. A Héber Bibliában az újasszír szövegekhez hasonló „átokkatalógust” tartalmaz a Deuteronomium 32. A szöveget ebből a szempontból Crouch (2014) elemezte részletesen.
- 7 Petersen 2000, 3. A nyugati sémi források közül Náhum könyvén kívül egyetlen ismert, prófétai orákulumokat tartalmazó írott dokumentum feliratában jelenik meg a *sēpēr* szót: *Deir Allā*-ból származó felirat, amelyben az Ószövetségből (Num 22–24) is ismert Bálámnak az orákulumait olvashatjuk. A szöveg transliterációját, fordítását, továbbá rövid bevezetést és további szakirodalmi ajánlást nyújt Choon Leong Seow: Nissinen 2003, 207–212.
- 8 Berrin 2004, 31–38.
- 9 Vö. Tamási 2012, 190.
- 10 Egeresi 2000.
- 11 Tov 2001, 151. A prófétákhoz írt *targum*hoz elérhető bevezetés: Flesher–Chilton 2011, 199–228.
- 12 Cathcart–Gordon 1989, 16–18.
- 13 <http://www.targum.nl/MSDB/searchMS.aspx> (letöltés ideje: 2017. december 8.).
- 14 Cathcart–Gordon 1989, 18–19.
- 15 Vö. Cathcart–Gordon 1989, 49.
- 16 A fordítás alapjául használt szövegkiadás: Sperber 1962, 453–458. E kiadás a középkori kéziratok döntő többségéhez hasonlóan a babilóni *masszóra* magánhangzójeleivel közli a szöveget.
- 17 A műfajmegjelölő *masšá* (’ítéletes prófécia’) feliratot fordítja ezen a módon a *targumista*. A fogalmat a Jer 25,15–29 alapján értelmezi, ahol a különböző népeknek ki kell innia az ítéletet (és fégyveres pusztítást) jelképező harag poharát.
- 18 A *Memra* fogalmat a későbbiekben tárgyalom.
- 19 A gonoszok túlvilági bünhődésének helye a rabbinikus irodalomban és az Újszövetségben (gör. *geenna*, a szinoptikus evangéliumokban és Jakab levelében fordul elő a szó, összesen 12 alkalommal), ellentéte az igazak ítélet utáni helye, a Gan-Éden (Édenkert).
- 20 A *masszoréta* szöveg 1,10 versének 2., 3. és 4. szava hiányzik a *Targum-Jónatán* fordításából, vagy felismerhetetlen.
- 21 A héber *pālādōi* és az arámi *pyly* kifejezés értelme is problémás, az arámi esetében: talán vö. gör. *phialé* (,tál’, illetve ,kör alakú pajzs’).
- 22 A masszoréta szöveg 2,12 versének *lābā* (,nőstényoroszlán’) szava nincs lefordítva a *Targum Jónatán*ban.
- 23 Vö.: Cathcart–Gordon 1989, 140.
- 24 Amint arra Michael Klein felhívja a figyelmet, a prepozíció nemcsak Istennel, hanem emberekkel kapcsolatban is előfordul a korpuszban, abból a célból, hogy az adott személy iránti tiszteletet, hódolatot kifejezze. Klein szerint a *qdm* prepozíciót nem az antropomorfizmusok kiküszöbölésére használják a *targumok*. Klein 2011, 47.
- 25 Vö. Cathcart–Gordon 1989, 4.
- 26 Vö. Cathcart–Gordon 1989, 4–5.
- 27 Gordon 1994a, 41–45.
- 28 Sperber 1962, 453; Cathcart–Gordon 1989, 131.
- 29 Hasonló következtetésre jut Gordon 1994b.
- 30 Vö. *BHS V*. 1997, 1045.
- 31 Igaz, hogy a határozott névelőt helyettesítő emfátikus alak használatában mutatkozó eltérések alapján ez nem tekinthető egyértelműnek, ahogy arra Gordon is felhívja a figyelmet (1994b, 69–71).
- 32 Vö. Tov 2001, 24–25.
- 33 Christensen 2009, 191.
- 34 Spronk 1997, 44.
- 35 Klein 2011, 44.
- 36 A kispróféták könyvei esetben Gordon (1994², 69–71) két lehetséges *targumi* hatást (Zak 10,6, Zak 14,18) elemez a masszoréta szövegben.
- 37 Az általam használt Vulgata-szövegkiadás: Weber et al. 1994, 1406–1408.
- 38 Tov 2001, 153.
- 39 Tov 2001, 153.

Bibliográfia

- BHS⁵ 1997. Elliger, Kurt – Rudolph, Wilhelm et al. (szerk.): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*⁵. Stuttgart.
- RÚF 2014. *Biblia. Revideált új fordítás*. Budapest.
- Arnold, W. R. 1901. „The Composition of Nahum 1:2–2:3”: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 21, 225–265.
- Berrin, Sh. L. 2004. *The Peshet Nahum Scroll from Qumran. An Exegetical Study of 4Q169*. Leiden–Boston.
- Cathcart, K. J. 1973. *Nahum in the Light of Northwest Semitic*. BiOr 26. Rome.
- Cathcart, K. J. – Gordon, R. P. 1989. *The Aramaic Bible Volume 14. The Targum of the Minor Prophets*. Edinburgh.
- Christensen, D. L. 1975. „The Acrostic of Nahum Reconsidered”: *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft* 87, 17–30.
- Christensen, D. L. 1987. „The Acrostic of Nahum Once Again”: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 99, 409–415.
- Christensen, D. L. 2009. *Nahum. A New Translation with Introduction and Commentary*. Anchor Yale Bible 24F. New Haven – London.
- Crouch, C. L. 2014. *Israel and the Assyrians. Deuteronomy, the Succession Treaty of Esarhaddon, and the Nature of Subversion*. Atlanta.
- Egeresi L. S. 2000. „Targum, targumim”: *Teológiai Szemle* 43/3, 132–140.
- Flesher, P. V. M. – Chilton, B. 2011. *The Targums. A Critical Introduction*. Waco.
- Floyd, M. H. 1994. „The Chimerical Acrostic of Nahum 1:2–10”: *Journal of Biblical Literature* 113, 421–437.
- Gordon, R. P. 1994a. „Historical Allusions in Tg Twelve Prophets”: uő: *Studies in The Targum to the Twelve Prophets. From Nahum to Malachi*. Leiden – New York – Köln, 40–61.
- Gordon, R. P. 1994b. „The Hebrew Vorlage of Tg Twelve Prophets”: uő: *Studies in The Targum to the Twelve Prophets. From Nahum to Malachi*. Leiden – New York – Köln, 62–73.
- Hillers, D. R. 1964. *Treaty-Curses and Old Testament Prophets*. BiOr 16. Rome.
- Klein, M. 2011. „The Preposition בְּפָנָיו (‘‘Before’’). A Pseudo-Anti-Anthropomorphism in the Targums”: A. Shinan – R. Kasher – M. Mar-mur – P. V. M. Flesher (szerk.): *Michael Klein on the Targums. Collected Essays 1972–2002*. Leiden–Boston, 41–47.
- Kustár Z. 2010. *A Héber Ószövetség szövege. A masszoréta szöveg-hagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Budapest.
- McComiskey, Th. E. 1992. *The Minor Prophets*. Grand Rapids.
- Nissinen, M. 2003. *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*. In Contribution with C. L. Seow and Robert K. Ritner. Atlanta.
- Nogalski, J. D. 1993. *Literary Precursors to the Book of the Twelve*. Beihefte zur ZAW 217. Berlin – New York.
- Parpola, S. – Watanabe, K. 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria 2. Helsinki.
- Perlitt, L. 2004. *Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja*. Göttingen.
- Petersen, D. L. 2000. „A Book of the Twelve?”: J. D. Nogalski – M. A. Sweeney (szerk.): *Reading and Hearing the Book of Twelve*. Society of Biblical Literature Symposiums Series 15. Atlanta, 3–10.
- Seow, Ch. L. 1990⁴. *A Grammar for Biblical Hebrew*. Nashville.
- Sperber, A. (szerk.) 1962. *The Bible in Aramaic Based on Early Manuscripts and Printed Texts Volume III/4. The Latter Prophets According to Targum Jonathan*. Leiden.
- Tamási B. 2012. „A qumráni Jeremiás Apokrifon – avagy adalékok Jeremiás próféta szerepéhez a korai zsidó irodalomban”: Koltai K. (szerk.): „A szívnek van két rekesze”. *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 90. születésnapja alkalmából*. Budapest, 189–208.
- Spronk, K. 1997. *Nahum. Historical Commentary on the Old Testament*. Kampen.
- Tov, E. 2001². *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis–Assen.
- Weber, R. et al (szerk.) 1997⁴. *Biblia Sacra iuxta Vulgatum Versionem*. Stuttgart.

Online források

- <http://aleppocodex.org/newsite/index.html>
<http://www.targum.nl/MSDB/searchMS.aspx>